

ПО СТОРІНКАХ СТАРИХ ЧАСОПИСІВ

Андрій Галенко

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ В

«ЗЕМСКОМ СБОРНИКЕ ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ»

Земську пресу по праву можна вважати літописом суспільного життя. Вона зберегла багато відомостей з історії краю, часто-густо ніде більше не зафіксованих. У земських виданнях опубліковано також чимало статей, документів з місцевої історії, повідомлень про діяльність краєзнавчих товариств та окремих дослідників. Але, як правило, земська періодика, на відміну від «Губернських ведомостей», вивчення яких розпочалося вже в другій половині XIX ст.¹, залишалась поза увагою краєзнавців, істориків. Не став винятком з цього правила і «Земський сборник Черниговской губернии».²

Уперше думка про необхідність створення земського періодичного органу на Чернігівщині виникла в червні 1867 р., коли на позачергових губернських земських зборах гласний М. Імшенський запропонував видавати «газету чи журнал, в якому б друкувалося все, що стосується місцевого земства».³ Ця пропозиція не залишилась поміченою. Вже на наступних зборах, у листопаді того ж таки року, губернська земська управа в доповіді, присвяченій цьому питанню, вказувала, що «видання земської газети, як органу, присвяченого виключно інтересам земства Чернігівської губернії, не тільки буде корисним, але й створить навіть необхідну умову для успішного розвитку місцевих закладів», а також стане провідником різноманітних знань та корисних відомостей. «Черниговский земский вестник» (так, на думку управи, мусила називатись майбутня газета) планувалося видавати щотижня обсягом до двох друківаних аркушів. Була навіть розроблена детальна програма цього видання. Збори затвердили доповідь управи й уповноважили її порушити клопотання перед урядом з цього питання.⁴

Та не так сталося, як гадалося. Комітет міністрів відмовив чернігівському земству в праві мати газету і запропонував натомість видавати часопис на зразок «Херсонського земського сборника». Справа в тім, що думка про створення власного друкованого органу виникла вперше і майже одночасно у двох земствах — Чернігівському та Херсонському. Клопотання херсонських земців було успішним — уряд дозволив видання «Херсонського земського сборника». Фактично цей «Сборник» був першим земським часописом у Російській імперії, а його програма надалі була обов'язковою для всіх земських видань⁵. За цих обставин у 1869 р. і було започатковано видання «Земского сборника Черниговской губернии».

Становлення земської преси відбувалося з великими труднощами і розтяглося на досить тривалий час. Земські друковані органи одразу ж опинилися під пильним наглядом адміністрації. Програма «Земского сборника» була дуже обмеженою і не задовольняла потреб потенційних читачів. Земствам було рекомендовано насамперед друкувати свої звіти і журнали засідань, а статистичні та інші матеріали вміщувати на сторінках «Губернских ведомостей»⁶. Таким чином, «у вищих адміністративних сферах встановився погляд на земські збірники, не як на органи земської суспільної думки, а як на земський офіційний службовий матеріал»⁷. Як наслідок, «Земський сборник Черниговской губернии» дійсно перетворився на збірник лише «офіційного службового матеріалу». Самі земці вимушені були з сумом констатувати, що «це видання, як таке, що не становить рішуче нічого цікавого для читачів, не знайде собі передплатників, хіба тільки у наймізернішій кількості»⁸.

Ситуація ускладнювалася тим, що земська преса перебувала під подвійним цензурним тиском. Вона підлягала не тільки загальним цензурним правилам, але й цензурі з боку губернаторів. У провінційній цензурі після реформеного періоду ще жив дух цензора сорокових років, який знищував «вільний дух» навіть у кухарській книзі, до того ж «червоні чорнила не змінювали свого кольору, переходячи з рук звичайного цензора до рук губернатора»⁹. Цензура не тільки не пропускала повідомлень про діяльність інших земств і забороняла вміщувати на сторінках «Сборника» деякі доповіді губернської управи, але уважно стежила за тим, щоб до журналу не потрапили статті суто літературного або полемічного характеру. Так, колишньому співробітнику статистичного відділу при Чернігівській губернській управі Є. С. Филімонову губернатор заборонив друкувати в додатках до «Сборника» матеріали для характеристики системи земловолодіння в Чернігівській губернії, вилучені з Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765 — 1769 рр. Дослідник вимушений був видати свою студію окремою брошурою у Вятці. Така ж доля мало не спіткала статті іншого чернігівського статистика (О. П. Шликевича «Лучше ли жилось в Малороссии за столет назад?». Пропущена до друку місцевою цензурою, вона була опротестована губернатором¹⁰. Були випадки затримки видання «Сборника», коли окремі аркуші журналу, надіслані губернатору для цензури, повертались до редакції лише через місяць¹¹. Звичайно, чернігівське земство намагалося боротися із цим злом, але всі клопотання земських зборів про звільнення їхнього часопису від попередньої цензури та оскарження дій цензора, як правило, залишались без відповіді.

Іншою причиною, яка гальмувала розвиток земської преси, була відсутність достатньо підготовлених літературних сил. Але навіть там, де вони були, цензурний нагляд не сприяв їх залученню до участі в земських виданнях. Негативно впливала на ситуацію малочисельність того середовища, потреби якого повинна була обслуговувати земська преса. Адже в 60 — 70-х рр. XIX ст. у Чернігові, не кажучи вже про повітові містечка, на думку сучасника, «переважна більшість педагогів не приторкувалась до газет та журналів і взагалі не цікавилась питанням»¹². А якщо до цього додати ще й матеріальні труднощі, які постійно відчувала редакція журналу, то стане цілком зрозумілим, чому «Земский сборник Черниговской губернии» протягом багатьох років не користувався особливим авторитетом серед читачів.

Тільки у 1877 р. на його сторінках з'явилися цікаві історико-краєзнавчі матеріали. Їх поява була безпосередньо пов'язана з діяльністю статистичного відділу при губернській земській управі, заснованого торік. Дуже швидко відділ став своєрідним «мозковим» центром, інтелектуальним осередком земства. Він об'єднав досить авторитетних дослідників — П. П. Червінського, В. Є. Варзара, О. П. Шликевича, О. О. Русова та ін. Головним завданням земських статистиків було вивчення стану землеробства та промисловості губернії. Але вони пішли далі загальноприйнятих програм і намагалися зіставити та проаналізувати зібрані ними відомості з матеріалами Рум'янцевського опису Лівобережної України 1765—1769 рр. Ці намагання чернігівських статистиків дістали підтримку з боку деяких земців, які вважали, що «вивчення губернії має на меті... дати ключ до вирішення... історичного питання про те, як покращилось або погіршилось становище нашого простолуду з часів Рум'янцевського опису Малоросії»¹³. Матеріали, зібрані співробітниками статистичного відділу в трьох волостях Чернігівського повіту, після відповідного опрацювання були надруковані в «Сборнике» під назвою «Труды статистического отдела при Черниговской управе». Але, на превеликий жаль, земські збори Чернігівської губернії у 1877 р. закрили статистичний відділ. Головна причина цього полягала в тому, що робота відділу напевно не відповідала інтересам земського оподаткування. «Земство має право і зобов'язане переслідувати тільки практичні цілі даної хвилини», — таким був вирок противників існування цієї установи. Але в той же час вони вимушені були визнати, що якби накреслена програма статистичних досліджень була виконана навіть «не по всій губернії, але хоча б по одному повіту, то ми б отримали один з найбільш чудових етнографічних творів»¹⁴.

У тому ж таки році на сторінках «Сборника» з'явилися ще дві цікаві статті — «Общий обзор местоживания козаков в Черниговской губернии» та «Народное образование в Черниговской губернии». «Общий обзор», складений у 1838 р. чернігівською попечительською над козаками конторою, містив відомості про становище козацького населення губернії — його права та обов'язки, управління, побут та економічне життя. Крім того, він давав можливість порівняти статистичні дані 30-х рр. XIX ст. з матеріалами, зібраними чернігівськими статистиками майже через сорок років. Друга стаття була присвячена питанням народної освіти. Як відомо, саме народна освіта була одним з пріоритетних напрямків діяльності земських установ. Тому аналіз розвитку шкільної справи на Чернігівщині, крім суто наукового, мав і неабияке практичне значення. Факти, наведені в статті, красномовно засвідчували, що після ліквідації Гетьманщини і перетворення українських земель на звичайні провінції Російської імперії, кількість шкіл на Чернігівщині істотно зменшилась. Саме ці факти використовували прогресивні чернігівські земці для обґрунтування необхідності запровадження української мови в початкових школах губернії. Як бачимо, всі ці публікації були безпосередньо пов'язані з плідною, але короткочасною діяльністю статистичного відділу. Після його ліквідації «Земский сборник» на деякий час знову перетворився на звід безбарвного офіційного матеріалу.

Ситуація почала змінюватись на краще з 1887 р., коли до підготовки журналу були залучені постійні автори шляхом встановлення гонорарів за надруковані статті. На відміну від попередніх років, коли вихід «Сборника» залежав від накопичення матеріалу, журнал почав видаватись регулярно. А з 1885 р. земський часопис почав виходити за новою програмою, яка дозволяла друкувати на його сторінках «монографії, матеріали і відомості з археології, історії, етнографії».

Значно похвалилась робота редакції після переїзду до Чернігова в 1894 р. подружжя Грінченків. В одній з перших своїх статей Б. Д. Грінченко писав про необхідність створення в Чернігові часопису, пристосованого до потреб «місцевих вивчень». Але втілити в життя цю ідею не вдалося, тому для потреб «Місцевих вивчень» було використано саме «Земский сборник». Тим більше, що нова програма журналу давала можливість це зробити¹⁵.

Окресю журналу стали надруковані на його сторінках у 1895 — 1898 рр. «Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» Б. Д. Грінченка. Це було перше серйозне видання в царині української етнографії після її блискучого розвитку в 60-х рр. XIX ст., адже через цензурні утиски кінця 80-х початку 90-х рр. українська етнографічна наука перебувала в кризовому стані. На збірку Б. Грінченка з'явилось понад 10 рецензій в «Киевской старине», «Зорі», «Етнографическом обозрении», «Вестнике Европы», «Записках НТШ» та інших часописів. У «Сборнике» й надалі друкувались етнографічні праці Б. Д. Грінченка — «Из уст народа. Етнографические материалы» (1901) та «Литература украинского фольклора. 1771 — 1900» (1901). На сторінках часопису було також оприлюднено етнографічні студії О. Малинки, О. Білозерського, А. Червінського, М. Могилевського та ін¹⁶.

Значне місце в «Сборнике» відводилось статистичним матеріалам. Цьому в першу чергу сприяло відновлення у 1881 р. діяльності земського статистичного відділу. Підсумки вивчення Чернігівщини земськими установами протягом другої половини XIX ст. були бідні в двотомній праці О. О. Русова «Описание Черниговской губернии». Дослідження містило ґрунтовний екскурс у історичне минуле краю з традиційним для чернігівських статистиків порівнянням зібраного ними матеріалу з даними Рум'янцевського опису. Саме в цей час земські статистики дійшли висновку про необхідність детальнішого вивчення цього важливого історичного джерела. У своїй статті «Лучше ли жились в Малороссии за сто лет назад?» О. Шликевич зазначав, що навіть «весь статистичний матеріал Рум'янцевського опису, повністю з нього вилучений, потребує оживлення масою історичних, побутових і економічних подробиць». Тільки за цієї умови «Рум'янцевський опис дійсно стане багатющим джерелом нових відомостей про наше минуле»¹⁷. «Описание Черниговской губернии» О. Русова, надруковане спочатку в додатках до «Земского сборника», незабаром вийшло окремим виданням. Праця О. Русова належним чином була оцінена фахівцями: 14 лютого 1901 р. він отримав премію Харківського університету. Але навіть після появи цього ґрунтовного дослідження статистичне вивчення Чернігівської губернії тривало. Це засвідчила поява на сторінках «Сборника» «Описания Черниговской губернии. Уезды: Городнянский, Черниговский, Сосницкий, Новгород-Северский» (1898) та статті І. Ковалова «По городам и селам Черниговской губернии (Бобровицкий, Козелецкий, Остерский уезды)» 1909. У 1914 р. було надруковано праці Д. Кондакова «Черниговская губерния в естественном историческом отношении» та А. Дядиченка («Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении».

На належному археографічному рівні в «Земском сборнике» були оприлюднені історичні джерела XVII — XVIII ст. — «Генеральное следствие о местностях» Ніжинського і Чернігівського полків, а також «Экстракт из указов и постановлений... собранных в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 года» за редакцією відомого історика М. Василенка. Перші дві частини «Генерального следствия о местностях» Чернігівського полку були надруковані О. М. Лазаревським у 1892 р. у «Черниговских губернских ведомостях», а потім видані окремою брошурою. Але це видання містило чимало огривів і навіть перекручень тексту. До того ж, О. Лазаревський не встиг надрукувати третю частину книги — документи, без яких неможливо з'ясувати характер землеволодіння на Лівобережній Україні у XVII — на початку XVIII ст. «Генеральное следствие» о маетностях» Ніжинського полку взагалі друкувалося вперше. За словами самого М. Василенка, «висока якість джерела повною мірою виправдовує нагальну необхідність його видання». «Экстракт из указов» містив унікальні відомості до історії українського права і судочинства тієї доби.

Серед інших археографічних публікацій слід виділити «Старинный письменник» (листовню)», підготовлений до друку Б. Д. Грінченком та «Переписку нежинского воеводы И. И. Рижевского с царским правительством. 1665 — 1667 гг.» (1905. — № 5). Опрацюванням архівних документів і матеріалів займався, зокрема, відомий землець В. Хижняков. Ознайомившись у 1885 р. з архівом чернігівської міської думи, він привів його в належний порядок і на основі цікавих документів підготував нарис «Черниговская старина». (1899. — № 11). У свою чергу, спираючись на документи архіву чернігівського дворянського депутатського зібрання, А. Кривцов у статті «Стра-

ника из истории крепостного права в Малороссии» (1901. — № 10) торкнувся трагічних подій в історії України кінця XVIII ст.—ліквідації автономного устрою та закріпачення селян. Розвідка П. Добровольського «Старинные украинские тракты» (1900. — № 5) ґрунтувались на старовинному календарі «Любопытный месяцеслов на 1775 год», що потрапив до рук автора і вже на тоді становив бібліографічну рідкість.

Не були обійдені увагою на сторінках «Земского сборника» і проблеми археології. Одним з перших серед чернігівських земців археологічним вивченням краю зайнявся О. Константинович, який у 1873 р. склав до III Археологічного з'їзду в Києві археологічну карту Чернігівського повіту. Цю працю продовжив П. Добровольський. Підсумком його археологічних пошуків стали статті «Село Рогоща Черниговского уезда (археологическая справка)» (1904. — № 8) та «Табавские курганы (археологическая экскурсия)» (1905. — № 1).

Етнографічне, археографічне вивчення краю було безпосередньо пов'язане з проблемами збереження історико-культурної спадщини українського народу. У «Земском сборнике» неодноразово порушувались питання охорони та збереження пам'яток місцевої історії. У присвячених цій темі статтях вказувалося, що це завдання не тільки археологічних або археографічних комісій, а «в силу самого закону, це пряме завдання земства»¹⁸. Відтак на земських зборах у 1899 р. була заслухана доповідь губернської управи «О сохранении памятников народного творчества». А у 1903 р. «Сборник» надрукував «Программу для собрания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии», складену земцями — членами Чернігівської архівної комісії.

Серед статей історичного змісту насамперед необхідно виділити А. В. Верзилова «Очерк торговли Южной Руси с 1480 по 1596 (по изданным и неизданным актам)» (1898. — № 1). Цей нарис став результатом студій автора під керівництвом професора В. Б. Антоновича під час навчання в Київському університеті.

Традиційно популярним жанром історико-краєзнавчих досліджень залишалися описи окремих населених пунктів. Привертаять увагу дослідження М. Рклицького «Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее» (1899. — № 1) та А. Баліки «Город Сновск (г. Седнев)» (1901. — № 11). Вони являли собою спробу створення більш-менш повних історичних нарисів про ці міста з використанням архівних документів і праць відомих істориків О. Ригельмана, Д. Бантиша-Каменського, О. Шафонського, П. Голубовського, Д. Самоквасова, Д. Яворницького, М. Грушевського та ін. Це був певний поступ у порівнянні з попередньою добою, коли аналогічні твори, як правило, мали суто компілятивний характер¹⁹.

Не обходились увагою на сторінках журналу і ювілеї відомих історичних подій, які залишили по собі слід в історії краю. П'ятдесятиліттю селянської реформи 1861 р. була присвячена стаття невідомого дослідника місцевої історії П. Я. Дорошенка «Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии» (1911. — № 4). А до столітнього ювілею війни Росії з наполеонівською Францією була підготовлена спеціальна праця — «Постановления уездных дворянских собраний Черниговской губернии на сбор государственного ополчения в 1812 году» (1911. — № 5).

Досить часто в «Земском сборнике» друкувались нариси з історії розвитку окремих галузей земського життя: «История развития счетоводства в Черниговском губернском земстве» В. Граса (1898. — № 11 — 12), «К истории земского сиротского дома» П. Добровольського (1903. — № 3), «Очерк деятельности Черниговского земства по народному образованию» (1906. — № 4 — 6, 1907. — № 8), «Очерки приказной и земской медицины в Черниговской губернии» П. Соколова (1906. — № 7 — 8, 1907. — № 1, 2, 5, 8, 10, 1908. — № 2), «Короткие исторические очерки сельско-хозяйственной и экономической деятельности Остерского, Козелецкого, Нежинского, Борзенского, Новгород-Северского, Стародубского и Сосницкого уездных земств за время с дня возникновения такой деятельности и до 1 января 1905 года» (1907. — № 3, 4), «Очерк развития Черниговской общественной библиотеки за 20 лет» (1877. — № 5) та «Короткий очерк истории черниговского городского водопровода» А. Верзилова (1899. — № 4).

Значне місце на сторінках земського часопису відводилось біографічним нарисам про відомих діячів української культури, життя і діяльність яких були так чи інакше пов'язані з Чернігівщиною. Літературно-критичні статті, присвячені Опанасу Марковичу, Євгену Гребінці, Леоніду Глібову, Пантелеймону Кулішу та його дружині Ганні Барвінок, Івану Котляревському та іншим, мали яскраве «українофільське» забарвлення. На той час вони були першими спробами вивчення життєвого шляху і творчої спадщини українських поетів та письменників, знайомили широкий читацький загал із здобутками національної культури.

Таким чином, незважаючи на всі негаразди і перешкоди, чернігівському земству вдалося створити журнал, який оприлюднив чимало цінних історико-краєзнавчих матеріалів. У 1912 р. земські збори Чернігівської губернії прийняли рішення про видання щотижневика — «Черниговской земской недели». Таким чином, ідея земської газети, що виникла наприкінці 60-х рр. XIX ст., була врешті-решт реалізована чернігів-

-ським земством майже через півстоліття. Усі сили і увага губернської управи були прикуті до нового видання, а «Земський збірник» відійшов на другий план. Спочатку він видавався 2 — 3 рази на рік а після 1914 р. взагалі припинив існування, передавши свої кращі традиції і досвід новоствореній газеті.

Джерела і література:

- 1 Див.: Сумцов Н. Ф. «Губернські ведомості» как пособие при изучении русской истории и этнографии. — К., 1885.
- 2 Крім «Показателя статей по истории, археологии и этнографии, размещенных в «Земском сборнике Черниговской губернии» за 1869 — 1905 гг.», складеного на прохання Чернігівської архівної комісії І. Коновалом, можна назвати лише одну статтю, спеціально присвячену земельному часопису: Віктор Дудко. По сторінках «Земского сборника...» // Вітчизна. — 1986. — № 5. — С. 180 — 182.
- 3 Журнали засіданій чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания от 27 июня 1867 года. — Чернигов, 1867. — С. 30.
- 4 Журнали засіданій очередного Черниговского губернского земского собрания далі — ЖЗОЧГЗС) 1867 года. — Чернигов, 1867. — С. 26 — 28.
- 5 ЖЗОЧГЗС 28 сессии 1892 года, состоявшейся 10 — 22 января 1893 года, — Чернигов, 1894. — С. 280 — 281.
- 6 Русова С. К сорокалетию Черниговского земства, 1865 — 1905 гг. // Русская мысль. — 1904. — Кн. 12. — С. 100.
- 7 ЖЗОЧГЗС 1892 года... — С. 284.
- 8 ЖЗОЧГЗС 1870 года. — Чернигов, 1870. — С. 128.
- 9 Розенберг Вл., Якушин В. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем. — М., 1905. — С. 101 — 104.
- 10 ЖЗОЧГЗС 1892 года... — С. 291.
- 11 Державний архів Чернігівської області. — Ф. 127. — Оп. 8. — Спр. 63. — Арк. 689.
- 12 Хижняков В. Воспоминания земского деятеля. — Пгд., 1916. — С. 74.
- 13 ЖЗОЧГЗС сессии 1876 года, состоявшейся в январе 1877 года // Земский сборник Черниговской губернии. — 1877. — № 1 — 4. — С. 178 (приложение).
- 14 ЖЗОЧГЗС сессии 1876 года, состоявшейся в январе 1878 // Земский сборник Черниговской губернии. — 1878. — № 1 — 4. — С. 325 — 326 (приложение).
- 15 Дудко В. По сторінках «Земского сборника...» // Вітчизна. — 1986. — № 5. — С. 181.
- 16 Див.: Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Земском сборнике Черниговской губернии» за 1869 — 1905 гг. — Чернигов, 1905. — С. 223 — 224.
- 17 Шликевич А. П. Лучше ли жилось в Малороссии за сто лет назад? // Земский сборник Черниговской губернии. — 1890. — № 11 — 12. — С. 179.
- 18 Женщина в малорусских песнях и сказаниях // Земский сборник Черниговской губернии. — 1899. — № 11. — С. 72.
- 19 Коваленко А. Б. Развитие краеведения на Черниговщине в первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К., 1991. — С. 97 — 98.